

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 3/4

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 6/7

KYIV 1999

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 3/4

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 6/7

КИЇВ 1999

Черговий випуск “Українського археографічного щорічника”, що виходить у світ, на жаль, із значним запізненням, знайомить читачів з новими працями з історії археографії та суміжних джерелознавчих дисциплін, публікаціями текстів та текстологічними розвідками, історико-джерелознавчими дослідженнями і оглядами широкого хронологічного діапазону, в основі яких лежать актові джерела XVI–XVIII ст., нарративні та полемічні пам’ятки XV–XVII ст., документальні й епістолярні матеріали XIX–XX ст., інші джерела, що зберігаються в українських та зарубіжних архівосховищах.

Редакційна колегія

П. С. СОХАНЬ (головний редактор),
Г. В. БОРЯК (заступник головного редактора),
І. М. ЗАБІЯКА, Н. П. СТАРЧЕНКО (відповідальні секретарі),
Я. Р. ДАШКЕВИЧ, Л. А. ДУБРОВІНА, Ю. А. МИЦИК,
В. І. НАУЛКО, Р. Я. ПИРІГ, О. В. ТОДІЙЧУК,
В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ, В. С. ШАНДРА, Ю. І. ШАПОВАЛ

Підготовлено і видруковано за сприяння
Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади

Р. Я. ПИРИГ (Київ)

ДОКУМЕНТИ “ОКРЕМОЇ ПАПКИ” ЦК КП(б)У ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Понад 70 років тому у партійно-державному діловодстві колишнього Союзу РСР було започатковано особливу категорію документів під грифом “Окрема папка”. Належність до неї означала найвищий ступінь секретності документа, призначення лише для надзвичайно вузького кола керівництва, тривалу закритість.

Виокремлення цього виду секретності припадає на початок 1920-х років. Воно стало наслідком формування однопартійної системи, перебирання правлячою РКП(б) владних функцій, піднесення ролі партійного апарату, наростання закритості радянського суспільства. Тодішні канцеляристи вищих установ найважливіші, на думку керівництва партії, документи відкладали в окрему теку, яка й дала невибагливу назву цій категорії документів.

Усі роки вони перебували на окремому зберіганні. Про них не було навіть згадки в інструкціях по діловодству. Не входили вони й до переліку справ, які здавалися на зберігання в архіви. Їх недоступність була абсолютною і не мала строку давності.

Розсекречені нині документи цього спецхову є надзвичайно цінними джерелами. Вони розкривають найпотаємніші пружини формування і реалізації політичної лінії партійно-державної машини, складання і функціонування тоталітарної системи, її кадрового корпусу, репресивного апарату. Матеріали колишньої “Окремої папки” мають неоціненне значення для висвітлення таких складних процесів нашої історії, як колективізація сільського господарства, розкуркулення селянства, причини і наслідки голодоморів, здійснення національної політики, перебігу визвольних змагань, сутності однопартійної системи, деформацій суспільного розвитку тощо.

Документи “Окремої папки” 1920-х років суттєво відрізняються від загального та таємного діловодства. Вони, як правило, виконувалися в одному примірнику, нерідко рукописно, написані безпосередньо секретарями ЦК. Питання формулювалися у “глухому” варіанті: “Про УКП”, “Про колишніх меншовиків”, “Про галичан” і т.д. Рішення здебільшого короткі, конкретні. Трапляється чимало постанов, особливо на доповіді ДПУ, які

дослідникові без допоміжних матеріалів не дають майже ніякої інформації.
Наприклад:

“Слухали: про інтелігенцію (доп. т.Балицький)

Ухвалили: погодитися з пропозиціями т.Балицького.”

Політбюро ЦК КП(б)У утворювало постійні та тимчасові комісії, які займалися головними питаннями життєдіяльності республіки. Матеріали багатьох з них було віднесено до категорії надсекретних і потрапляли до “Окремої папки”. Зокрема це документи комісій з політичних, закордонних, військових та інших справ. У протоколах засідань Політбюро ці питання позначалися порядковим номером і поміткою “Окрема папка”.

Дана публікація ставить за мету подати стисло тематичну характеристику основних питань, які розглядалися Політбюро ЦК КП(б)У і були віднесені до “Окремої папки”. З огляду на обсяг статті автор обмежується аналізом лише документів справи № 1, які охоплюють жовтень 1923 – листопад 1925 р.

Зауважимо, що коло вищого партійно-державного керівництва УСРР, яке продукувало ці надсекретні документи, тоді складало: Емануїл Квірінг – перший секретар ЦК КП(б)У, Лазар Каганович – генеральний секретар ЦК КП(б)У (з квітня 1925 р.), Дмитро Лебідь і Олексій Медведєв – секретарі ЦК КП(б)У, Влас Чубар – голова РНК УСРР, Григорій Петровський – голова ВУЦВК, Володимир Затонський – нарком освіти УСРР, Микола Скрипник – нарком юстиції і генеральний прокурор УСРР, Всеволод Балицький – голова ДПУ УСРР, Олександр Шліхтер – уповноважений Наркомату закордонних справ в Україні.

Першими рішеннями Політбюро ЦК КП(б)У, які започаткували “Окрему папку”, були постанови щодо інших політичних партій. Вони датовані кінцем 1923 р. Тоді в Україні при панівному становищі компартії хоча б формально ще зберігалися елементи багатопартійності. Діяла нечисленна Українська комуністична партія, яка намагалася об’єднати найбільш національно свідомі комуністичні сили. Функціонували окремі організації колишніх меншовиків, осередки єврейських та інших партій.

Потреба глибокої конспірації постанов щодо цих партій пояснювалася намаганнями приховати відвертий курс РКП(б) – КП(б)У на остаточне викорінення будь-якої політичної опозиції та багатопартійності. Формально допускаючи існування інших партій, цими закритими рішеннями найвища керівна інстанція КП(б)У спрямовувала діяльність партійних комітетів, урядових установ, ДПУ на послідовну їх ліквідацію.

Зокрема, 13 листопада 1923 р. Політбюро приймає ухвалу стосовно УКП:

“1) Відхилити пропозицію про спільну роботу з УКП.

2) Визнати, що УКП підійшла до моменту, коли дійсно комуністичні елементи повинні порвати з націоналістичними.

3) Взяти курс на самоліквідацію УКП з входженням до КПУ або на розкол, щоб відділити комуністичні елементи від націоналістичних.”*

Лінія ця послідовно витримувалася. Документи “Окремої папки” свідчать про заборону друкувати програму УКП, про доручення О.Шумському підготувати брошуру “безпосередньо для працівників, які зайняті роботою по розкладу УКП” (42, 44).

У липні 1924 р. ДПУ пропонувало розпочати процес щодо Катеринославської організації УКП, але Політбюро утрималося і дало вказівку ДПУ “найбільш відкриті елементи вислати за межі України, погодивши з секретарем ЦК” (82). У вересні на доповідь заступника голови ДПУ Карлсона знову приймається ухвала “Про укапістів”. Агітпропу ЦК КП(б)У за участю В.Затонського було доручено скласти циркуляр про контрреволюційну діяльність УКП, яка веде агітацію проти збирання сільгоспподатку і взагалі проти робітничо-селянської влади. ДПУ доручалося “вжити найбільш репресивних заходів проти активних укапістів..., розробити заходи по боротьбі з УКП у трьох губерніях. Катеринославську організацію УКП ліквідувати, погодивши з секретарем ЦК” (101-102).

Восени 1924 р. Політбюро постійно займалося справами УКП, визнаючи за необхідне прискорити розгляд цього питання у Комінтерні, а також дало вказівку ДПУ не вдаватися до масових арештів укапістів. Список вже заарештованих передбачалося переглянути і тих, проти кого немає компромату, звільнити. Одночасно давалася орієнтація на організацію кампанії у пресі проти укапістів. Знову порушувалося питання перед ЦК КП(б)У про прийом до партії активних укапістів Ю.Мазуренка та М.Яворського. Цією акцією досягався розкол у ядрі УКП.

3 листопада ЦК КП(б)У надіслав до губкомів партії шифрограму, в якій відзначалося, що УКП проявляє активність при виборах до рад і не виключено, що надалі її вплив на маси населення може зростати. Тому слід було поводити попередню викривальну кампанію у пресі, а одночасно добирати компроментуючий УКП матеріал і направляти до ЦК КП(б)У.

28 листопада Політбюро знову розглянуло питання про УКП. Повторювалася теза щодо необхідності прискорення його розв’язання в Комінтерні. Але було ухвалено заарештованих у Катеринославі робітників-укапістів звільнити під розписку. Приблизно через місяць президія Виконкому Комінтерну прийняла постанову про розпуск УКП і керівництву КП(б)У вже не було потреби проводити свої рішення як надсекретні. До весни 1925 р. з УКП фактично було покінчено.

Одночасно з виробленням лінії на ліквідацію УКП ЦК КП(б)У активно займався організаціями меншовиків. Як свідчать матеріали “Окремої

* ЦДАГО України. – Ф.1, оп.16, спр.1. – арк.8. Оскільки всі документи “Окремої папки” зосереджені у фонді 1, опис 16, справа 1, то для зручності посилання подаються у тексті цифрою в дужках, яка означає номер аркуша.

папки”, 12 жовтня Політбюро ухвалило просити кошти в ЦК КП(б)У на проведення губернських і всеукраїнського з’їздів колишніх меншовиків. Безперечно, це був тактичний хід, розрахований на активізацію їх роботи та звинувачення в антирадянській діяльності. Прийнята через місяць постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про колишніх меншовиків” це повністю підтверджує. Ось її основні положення:

“а) Визнати за необхідне розвинути подальшу роботу серед колишніх меншовиків, намагаючись всіляко викликати їх на активні публічні виступи (на мітингах, зборах), спрямовані проти партії меншовиків та її ЦК.

б) Звернути особливу увагу на київських і одеських меншовиків.

в) Прослідкувати, чи немає у колишніх меншовиків зв’язків з закордоном.

г) Вважати за необхідне скликати на Україні з’їзд колишніх меншовиків не пізніше грудня місяця через те, що подальше відкладання несприятливо відіб’ється на роботі по розкладу меншовиків.

Про що повідомити ЦК РКП” (7).*

31 грудня Політбюро затвердило директиву щодо з’їзду меншовиків. Він повинен був пройти під гаслом ліквідації меншовицьких організацій в Україні та позбавлення закордонної делегації повноважень від українських меншовиків. Її представник на з’їзд не допускався. Груповий прийом до КП(б)У було заборонено. Для керівництва з’їздом створювалася комісія у складі Д.Лебеда, В.Затонського та інших (14).

Після з’їзду меншовиків на доповідь Д.Лебеда Політбюро 8 лютого 1924 р. затвердило постанову: “Вважати роботу по ліквідації колишніх меншовиків на Україні завершеною успішно”. Губкомам КП(б)У доручалося прослідкувати за розпуском меншовицьких організацій, а їх справи передати до Істпарту. Одночасно ДПУ давалася директива “Посилити боротьбу з діяльністю залишків меншовиків”, “стежити за тим, щоб колишні меншовики організаційно не оформлялися” (21).

Та, мабуть, комісія Лебеда переоцінила успіхи в ліквідації меншовиків, бо вже у липні 1924 р. Політбюро вдалося до репресивних заходів щодо своїх колишніх соратників по РСДРП. ДПУ отримало санкцію на арешт меншовиків, зокрема їхньої верхівки. Губкомам доручалося вжити заходів до видалення меншовиків з установ і організацій, пов’язаних з робітничою масою.

Слід зазначити, що вся ця робота провадилася під безпосереднім контролем ЦК РКП(б). У Москві були незадоволені певною млявістю українських товаришів. 4 вересня секретар ЦК РКП(б) В.Молотов направив до Харкова шифрограму, в якій вимагав дати дані: “Де проводиться головна робота, скільки заарештованих?” (70). Відповідь до Москви доручалося направити В.Балицькому, що й було зроблено. Тексту її у документах “Окремої папки” бракує, він мабуть зберігся у архівах колиш-

* Останнє речення дописане власноручно Д.Лебедем.

ніх ЦК КПРС та КДБ. Так в Україні було покінчено з організаціями ще однієї політичної партії.

Одночасно ЦК РКП(б) і Виконком Комінтерну провадили роботу по утриманню нових комуністичних партій та революційних організацій трудящих, зокрема, у країнах прикордонних з УСРР – Польщі та Румунії. Секретні документи проливають світло на складні, досі маловідомі перипетії становлення і діяльності Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). ЦК КП(б)У було визначено політичним куратором і фінансовим донором цієї партії. Більшість принципових питань її тактики і стратегії, керівних кадрів розв'язувалися у Москві, хоч КПЗУ була крайовою автономною організацією Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП).

14 березня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло стан справ у Галицькій компартії і ухвалило надати їй матеріальну підтримку, дозволити проведення партійного з'їзду в УСРР та взяти на утримання делегатів. Питання ці мали ще узгоджуватися з Виконкомом Комінтерну (34). За згодою ЦК КП(б)У утворено Закордонне бюро допомоги КПЗУ, яке перебувало у Харкові. Головними його завданнями були: надання допомоги КПЗУ у роботі в Західній Україні; політична освіта емігрантів; інформація трудящих УСРР про революційний та комуністичний рух на західно-українських землях. Для цього ЦК КП(б)У виділяв щомісячно 3 тис. доларів. Секретар Закордонного бюро допомоги КПЗУ К.Максимович у листі до ЦК КП(б)У просив порушити питання перед Комінтерном про виділення додаткових коштів (110).

Секретар ЦК КП(б)У О.Медведев у вересні 1924 р. звернувся до ЦК КП(б)У з проханням розширити матеріальну підтримку КПЗУ. Зокрема, йшлося про видання щомісячного журналу “Наша правда”, випуск брошур та листівок, організацію чотиримісячних курсів для партактиву КПЗУ тощо (111).

Одночасно ЦК КП(б)У дав директиву місцевим партійним комітетам організувати кампанію “солідарності з героїчною боротьбою трудящих Західної України проти капіталу”. У фонд допомоги галичанам мали збиратися кошти. Зокрема, Київській міськраді було запропоновано перерахувати 20 тис. крб. (125).

У січні 1925 р. Максимович на засіданні Політбюро доповів про конференцію КПЗУ, яка увела до складу своєї делегації на з'їзд КРПП М.Скрипника та О.Шумського. Було погоджено участь лише Скрипника. Для підготовки резолюції утворено спеціальну комісію. Крім того, Скрипник з цього питання мав знестися з ЦК РКП(б) (148).

Для підготовки з'їзду КПЗУ Політбюро ЦК КП(б)У 4 вересня 1924 р. утворило робочу групу у складі І.Булата, Ф.Корнюшина та К.Максимовича. Для цих цілей РНК УРСР пропонувалося виділити 6 тис. доларів (251). Та незабаром цю постанову було скасовано, оскільки ЦК РКП(б) вирішив з'їзд КПЗУ провести в Москві (254). Наприкінці вересня Політбюро затвердило делегатами від КП(б)У на з'їзд КПЗУ М.Скрипника і

О.Шумського. Хоч з припискою: “Уточнити це питання у Москві” (273). Вже напередодні з'їзду, 14 жовтня 1925 р. Політбюро ЦК КП(б)У, не збираючись на засідання, ухвалило інше рішення – про відрядження на з'їзд КПЗУ свого представника В.Затонського.

Так само, як і питання західноукраїнських земель, у режимі постійної суворої секретності розглядалися стосунки з Румунією та проблеми Бессарабії. 15 січня 1924 р. у зв'язку з майбутніми переговорами з Румунією Політбюро ЦК КП(б)У на доповідь М.Фрунзе прийняло ухвалу про неприпустимість відмови від Бессарабії з міркувань воєнно-стратегічних, економічних, захисту малих народів (молдаван, українців) тощо. Про цю ухвалу було повідомлено в ЦК РКП(б) та наркомом Г.Чичеріну (16). Через тиждень на засіданні Політбюро йшлося про прикордонну лінію України з Румунією по Дністру (18).

У серпні 1924 р. Політбюро погодилося з пропозиціями В.Балицького про покладення розвідувальної роботи проти Румунії на Україну і доручило йому “поставити це питання у центрі” (107). Через два тижні після поїздки до Москви В.Балицький доповів про згоду передати цю ділянку роботи відповідним органам республіки (114).

ЦК КП(б)У запросив у ЦК РКП(б) дозволу на проведення акцій протесту проти гнобительської політики Румунії щодо бессарабського населення. Молотов відповів ствердно. На засіданні Політбюро вирішили: 11 жовтня 1924 р. о 18-19 годині влаштувати демонстрації бессарабців на знак протесту проти білого терору в Румунії. В.Затонському, М.Скрипнику і Ф.Корнюшину доручалося також організувати виступи бессарабців на сесії ВУЦВК (130).

Серед матеріалів “Окремої папки” збереглися документи, що проливають світло на провокацію, вчинену у ніч з 16 на 17 серпня 1924 р. групою співробітників розвідувального пункту №5. Вони пробралися на румунську територію і вчинили напад на поїзд Бендери-Кишинів. При цьому були вбиті й поранені. Проводилося службове розслідування, його результати потрапили до прокуратури. У липні Політбюро ухвалило: “вважати необхідним припинити справу”. Матеріали на членів партії – учасників нападу передавалися до ЦКК (57. 65-65а). Однак у січні 1925 р. Політбюро у зв'язку з “інцидентом” доручило ДПУ та військовому командуванню розібратися у цій справі та суворо покарати винних (152).

Архівні документи дозволяють також прослідкувати механізм утворення Спілки революційних селян Бессарабії. Рішення з цього питання прийняло Політбюро ЦК КП(б)У 10 квітня 1925 р. Політичне керівництво цією організацією покладалося на спеціальну комісію, до складу якої увійшли В.Затонський, М.Попов, А.Грінштейн та представник Румунської компартії. Для постійної роботи утворювалося бюро з осідком у м.Балта.

Головними напрямками діяльності спілки були пропаганда та агітація за приєднання Бессарабії до МАСРР, утворення лівої фракції у цараністській партії та підкорення її своєму впливові, проникнення в органи

сільгоспкооперації і створення у ній опорних пунктів тощо (165). На початку липня 1925 р. Політбюро схвалило текст “Маніфесту” Спілки революційних селян Бессарабії, у якому поряд з викриттям політики боярської Румунії щодо бессарабських земель містився прямий заклик “добитися звільнення Бессарабії від румунської окупації, утворення робітничо-селянського уряду та об’єднання з Молдавською радянською республікою за Дністром” (258-261). Займалося Політбюро й питаннями підготовки конференції спілки. Попередню роботу виконували комісії закордонних справ та спеціальна для керівництва спілкою (281). Простежується також причинний зв’язок між утворенням МАСРР та Спілки революційних селян Бессарабії.

Компактну групу складають документи про утворення Молдавської АСРР. Це питання розроблялося у глибокій таємниці. 8 серпня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У на доповідь Г.Петровського затвердило постанову “Про молдавську республіку”. Йшлося про прийняття до виконання рішення ЦК РКП(б). Секретаріату ЦК доручалося провести підготовчу роботу, в тому числі й нараду комуністів-молдаван, на якій треба було підібрати “персональний склад радянської і партійної верхівки”. Уповноваженим у справі утворення МАСРР призначено А.Грінштейна (88).

12 вересня Політбюро знову розглядало це питання. Було прийнято пропозиції А.Грінштейна, що включали детальний план підготовчих робіт, а також невідкладні принципові питання щодо новоутворюваної республіки – статус, взаємини з УСРР і СРСР, форма партійної організації тощо. У постанові деякі питання одразу знайшли розв’язання. Зокрема, визнавалося, що “МАСРР повинна увійти до складу УСРР і повинна перебувати у федеративному зв’язку з Україною за прикладом взаємовідносин автономних республік з РСФРР”. Партійній організації надавався статус обласної, відпускалися певні кошти тощо. Для продовження роботи створювалася комісія у складі: А.Грінштейн, П.Буценко та М.Полоз. Питання готувалося у форсованому порядку і через тиждень було прийнято ґрунтовну, розгорнуту ухвалу Політбюро про утворення МАСРР. Визначалися територія, кордони, порядок внутрішнього районування, адміністративний центр – Бірзула, структура вищих органів – ЦВК, РНК тощо. Щодо мови – постанова націлювала “тримати курс на розвиток народної молдавської мови”, хоч зазначалося, що молдавська, українська та російська мови повинні бути рівноправними. Цікаво, що функції уповноваженого ДПУ покладалися на голову ДПУ Одеської області (12). Безперечно, всі ці питання детально узгоджувалися з ЦК РКП(б), особисто Й.Сталіним, але в матеріалах архіву відповідні документи не відклалися.

До “Окремої папки” 1924 р. потрапили документи, що свідчать про безпосереднє втручання партійного керівництва у сферу державних та судових органів. Зокрема, в лютому Політбюро ЦК КП(б)У доручив виконання смертних вироків ДПУ (26). У справі “Політчиної організації на Лубенщині”, судовий процес над якою проходив улітку 1924 р., Політбюро

дозволило застосувати вищу міру покарання (ВМП) до винних у політичних вбивствах і визначило “квоту” – 5 осіб (78). Безперечно, це рішення було прийнято з дозволу Москви. Генсек ЦК РКП(б) Й.Сталін зажадав письмового обґрунтування застосування ВМП. Одержавши його, залишився задоволеним, і повідомив постанову ЦК РКП(б): “Не заперечувати проти вироку, викладеного у шифровці тов.Квірінга” (79-80).

Восени 1924 р. ЦК РКП(б) встановив порядок, за яким місцеві прокурори у випадках можливого застосування ВМП обвинувальні висновки мали надсилати в прокуратуру УСРР та ЦК КП(б)У, а не до суду (127). Згодом усі обвинувальні висновки, які “тягли” на ВМП попередньо мали направлятися до Москви і розглядатися спеціальною комісією Політбюро ЦК РКП(б) у складі Д.Курського, В.Куйбишева та Ф.Дзержинського (132-140).

Матеріали “Окремої папки” свідчать, що нарком юстиції і прокурор УСРР М.Скрипник виступив проти позасудового розгляду політичних справ. З цього питання він вступив у конфлікт з головою ДПУ УСРР В.Балицьким. Останній шукав підтримки у Москві, звернувшись з листом до заступника голови ОДПУ В.Менжинського, в якому доводив, що інтереси секретно-агентурної роботи унеможливають проведення відкритого суду. На прикладі меншовиків він показує, що у них дуже рідко “при обшуку вдається виявити компроментуючі матеріали (літературу, прокламації і т.д.), які могли б служити для гласного суду речовими доказами вини підсудних” (30). Політбюро ЦК КП(б)У відкинуло пропозицію М.Скрипника про відкриті судові засідання у політичних справах.

Водночас ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У постійно тримають на контролі чимало судових процесів – “Київського центру дій”, “Димівську справу”, “Полтавську справу”, даючи наркомату юстиції, верховному суду та президії ВУЦВК директиви щодо їх проходження, винесення вироків ВМП тощо.

Цілком зрозуміло, що у повній секретності йшло обговорення питань діяльності органів ДПУ УСРР. На прикладі лише одного засідання Політбюро від 26 червня 1925 р. простежується намагання всіляко їх зміцнювати, націлювати на політичний розшук, ставити в особливе положення у системі державних органів. На доповідь Балицького (у матеріалах її немає) прийнято ухвалу. Ось її основні положення:

- наполягати на збільшенні коштів для інформаційної та контрдиверсійної роботи ДПУ УСРР;
- не допускати зменшення нинішньої кількості гласних інформаторів та зміцнити працівниками інформаційні апарати ДПУ;
- доручити оргрозподілвідділу ЦК КП(б)У поповнювати органи ДПУ оперативними працівниками з випускників вузів та робітфаків;
- тримати курс на підвищення зарплати працівникам ДПУ;
- окружкомам КП(б)У не чинити перешкод органам ДПУ при перекиданні особового складу;
- створити при ЦК КП(б)У спеціальну постійно діючу нараду.

Цією ж постановою перед ДПУ ставилися конкретні завдання щодо вивчення політичних настроїв серед селянства, молоді, віруючих тощо.

Загалом матеріали “Окремої папки” дозволяють прослідкувати процес піднесення ролі каральних органів, використання їх у боротьбі проти інакомислячих, утвердженні суспільства тоталітаризму.

Ще однією з закритих тем, документи якої потрапили до “Окремої папки”, була політика радянської влади стосовно церкви, релігій та віруючих. Засекреченість у цій сфері зумовлена декларованим відокремленням держави від церкви. У листопаді 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило розгорнуту програму втручання у церковні справи. Наголошувалося на всебічній підтримці Живої Церкви, супротиву посиленню впливу “тихонівців” та відколу від неї лівих елементів ставилося завдання добиватися усунення протиріч між прогресивними церковними угрупованнями та утворення з них блоку проти “тихонівців” та автокефалістів. Мали активізувати діяльність центральна та губернські церковні комісії (12).

У вересні 1924 р. постало питання про видання церковної газети “За віру”. Політбюро ЦК КП(б)У відхилило ці пропозиції (114). Як правило, питання релігійної політики доповідав В.Балицький. Так 14 листопада 1924 р. на засіданні Політбюро планувалося розглянути заходи антирелігійної роботи, але обмежилися лише дорученням Балицькому опублікувати у пресі лист польського ксьондза Фідаловича, який звинувачувався у шпигунській діяльності (138). Наступного засідання Політбюро дозволило видання церковного журналу оновленців, але без грошової допомоги. Кошторис витрат на утримання антирелігійної комісії доручалося розглянути голові РНК УСРР В.Чубареві та іншим (144). У постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 26 серпня 1925 р. “Про роботу ДПУ УСРР” один з пунктів мав таку редакцію; “Доручити ДПУ звернути увагу на вивчення діяльності церковних рад (хто ними керує; який вплив вони мають у селі; особливості їхньої роботи у літній період; робота серед молоді та в гуртках і т.п.)” (182).

У жовтні 1925 р. Політбюро заслухало доповідь М.Попова “Про автокефальну церкву”. Було визнано за можливе зареєструвати її статут, але за певних умов. Керівництво церкви мало публічною декларацією засвідчити лояльність до радянської влади і повністю відмежуватися від еміграції (277).

У глибокій таємниці розроблялися заходи щодо української еміграції, зокрема до повернення в Україну галичан-старшин та вояків Української Галицької армії, які перебували у Чехословаччині. З цією метою було створено спеціальну комісію під головуванням М.Фрунзе, а 12 листопада 1923 р. на її засіданні прийнято ухвалу про використання галичан. Пропонувалося 400 найретельніше перевічених направити на закордонну роботу, решту послати до територіальних військових частин УСРР, але за неодмінної умови – дислокації в Лівобережній Україні (5). Через кілька днів Політбюро знову порушило питання про ставлення до військової організації галичан і доручило М.Фрунзе та В.Балицькому виявляти “фізіономію” цього

об'єднання, й залежно від цього фінансувати (10). У червні 1924 р. Політбюро прийняло ухвалу: “Внаслідок важких умов, засухи, безробіття і відмови воєнного відомства – відмовитися від прийому галичан” (51).

На деякий час ця проблема зникла з порядку денного. Головні важелі її розв'язання знаходилися у Москві. 7 серпня 1924 р. Політбюро ЦК РКП(б) погодилося з пропозицією комісії у справах галичан передусім прийняти 50 осіб українського походження та 150 особливо надійних галичан для утворення з них в Україні військової роти. Друга група емігрантів мала складатися з кваліфікованих робітників. Перевага віддавалася тим, хто погодиться поїхати працювати в Баку. Передбачався також в'їзд 200 сімей сільськогосподарських робітників і поселення їх у Черкаському окрузі. При цьому ОДПУ мали провести чистку з метою відібрати найбільш надійних (99). 12 серпня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У обговорило це питання і ухвалило частину галичан направити в Донбас, а інших – у радгоспи і колгоспи. На здійснення цих заходів черговий раз просили коштів у ЦК РКП(б) (97).

Наприкінці серпня Політбюро ухвалило звернутися до ЦК РКП(б) з проханням скоротити потік політемігрантів в Україну і правильно інформувати їх про економічне становище УСРР (108). В.Молотов зажадав роз'яснень з цього питання. У додатковому матеріалі пояснювалося, що комуністична преса за кордоном малює економіку України як “квітучу” і це активізує політеміграцію. Насправді ж ознайомившись з нашою дійсністю, вони “глибоко розчаровуються” (111).

Майже через рік, у серпні 1925 р., питання про галичан знову було порушене Політбюро. Як і раніше, йшлося про згоду прийняти в країну 200 осіб за умов, що це будуть кваліфіковані працівники та Москва дасть гроші на їх влаштування (222).

Кілька разів на засіданнях Політбюро розглядалося питання про повернення колишніх петлюрівців, приймалася ухвала про принципову можливість повернення їх в Україну, а конкретні заходи доручалися урядові (22). Коли на початку 1925 р. НКЗС СРСР не виділив коштів для репатріації колишніх петлюрівців, то ЦК КП(б)У звернувся до ЦК РКП(б) з протестом, підкресливши, що для колишніх врангелівців кошти, мовляв, асигнуються (156).

“Розклад” української еміграції був одним з основних завдань політичної роботи за кордоном, його реалізації приділялася постійна увага. Так, в одному з рішень Політбюро наголошується на необхідності:

‡ вести роботу серед українських націоналістичних груп і дрібно-буржуазних партій Західної України у напрямку їх орієнтації на Радянську Україну і СРСР;

‡ підтримувати групи, які не йдуть на угоди з урядами або ворожими СРСР капіталістичними силами;

‡ провести роботу по розкладу українського національного клубу в польському сеймі;

✎ посилити вплив на загальну культурно-просвітницьку роботу Західної України, у “Просвітах”, нелегальних вищих школах;

✎ поставити завданням залучення на Радянську Україну найвидатніших культурних і наукових працівників Західної України;

✎ повести роботу по посиленню впливу на економічні та коопертивні організації Західної України і т.д. (285).

В іншому рішенні політичне керівництво УСРР звернуло увагу на те, що головні зусилля у цій діяльності спрямовуються на західноукраїнські землі. 29 серпня 1925 р. з’явилася постанова Політбюро “Про ставлення до наддніпрянської еміграції і про роботу серед неї”, де вказувалося на посилення “розкладу” вихідців з Наддніпрянщини. З цією метою пропонувалося полегшити емігрантам – прихильникам радянської влади повернення в Україну і отримання громадянства, хоч і застерігалось, що ДПУ має суворо перевірити їх на лояльність до радянської влади (226).

До “Окремої папки” увійшли й матеріали, що стосувалися визначних діячів української еміграції – В.Винниченка, Є.Коновальця, Є.Петрушевича та ін. 25 вересня 1925 р. генсек КП(б)У Л.Каганович особисто доповів на засіданні Політбюро про видання книги В.Винниченка “Сонячна машина”. Ухвала була короткою: “Книгу в УСРР не видавати” (270).

В цей час представник УСРР у Парижі листувався з В.Винниченком щодо його повернення в Україну. 11 листопада 1925 р. Політбюро ухвалило: без дозволу листування з Винниченком не вести, а його заяви доповідати Політбюро (280). Згодом було підготовлено проекти двох матеріалів, які фактично склали відповідь В.Винниченкові. Перший – пряме звернення до письменника. У ньому йшлося про те, що відповідь на всі порушені ним питання Винниченко може знайти у законах УСРР, що союзна конституція дає широкі права і повну можливість розвитку кожної республіки, що національну політику визначає не тільки програма компартії, а й низка заходів (у галузі шкільництва, українізації, культосвітня робота тощо). Завершувався цей лист декларацією про те, що влада робітників і селян “не входить ні в які торги з тими, хто в момент боротьби робітничої кляси за своє визволення стояли по тому боці барикад”. Разом з тим наголошувалося, що радянська влада дасть притулок і повну можливість праці кожному, “хто без застережень признає владу робітників та селян” (287).

Другий документ – звернення радника посольства СРСР у Парижі М.Приходька до української еміграції. У ньому повідомлялося про клопотання В.Винниченка щодо повернення в Україну. Повторювалися умови, за яких можуть бути розглянуті подібні заяви, а також наголошувалося, що ніякої різниці між рядовим емігрантом і колишнім головою Директорії УНР робитися не буде (288).

У квітні 1924 р. В.Балицький інформував про звернення Є.Коновальця, Є.Петрушевича та інших щодо їх фінансування. Політбюро ухвалило у коштах відмовити, але “з метою їх подальшого розкладу переговори під

різними приводами відтягувати, запропонувавши їм подати детальні відомості про те, що у них є” (40).

Восени 1925 р. знову на засіданні Політбюро постало питання про Є.Петрушевича. У проекті рішення пропонувалося надати тимчасову матеріальну підтримку йому особисто у розмірі не більше 1 тис.крб. Висувалася умова, за якою Є.Петрушевич мусить звернутися до РНК УСРР з викладом свого ставлення до радянської влади, а також до “нової політичної формації трудовиків під назвою Українське національне об’єднання”. Л.Каганович власноручно до проекту вніс дві правки: викреслив конкретну суму грошей та додав слово “письмово” щодо звернення Є.Петрушевича (252).

У зв’язку з недородом та повинню 1925 р. у Західній Україні з ініціативи частини інтелігенції виник комітет у справі допомоги західноукраїнському населенню. Очолити його зголосився М.Грушевський. Після втручання у цю справу властей вчений відмовився від головування у допомоговому комітеті. На засіданні спеціальної урядової комісії було ухвалено знайти іншу кандидатуру, а відмову Грушевського опублікувати в пресі. До того ж ДПУ доручалося провести розслідування діяльності комітету (262).

Робота серед еміграції та на західноукраїнських землях вимагала чималих коштів. Серед рішень “Окремої папки” часто трапляються саме документи стосовно матеріальних витрат: 1500 доларів – на фінансову підтримку роботи депутатів колишньої УСДП у Польщі; 1500 доларів – для нелегального університету у Львові; 1500 доларів – для боротьби проти українського університету в Кракові; 3500 – для проведення роботи за кордоном українськими радниками тощо (156). Гроші ці вишукувалися з різних джерел – ЦК РКП(б), НКЗС, РНК УСРР та ін.

Утворення Союзу РСР, ліквідація НКЗС УСРР, закриття українських дипломатичних місій суттєво скоротили можливості легальної роботи серед еміграції. За цих умов керівництво УСРР домагається відкриття в складі союзних посольств українських консульських столів (бюро). НКЗС СРСР різко виступив проти цієї пропозиції. Питання розглядалося на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У. Збереглися лист Л.Кагановича до Й.Сталіна, ґрунтовна доповідна записка В.Чубаря до ЦК РКП(б). Наводяться численні факти бюрократизму, обмежень, зволікань у постпредствах СРСР щодо надання громадянства України, захисту прав української еміграції тощо. Зокрема, документи розповідають про тяганину у справі з поверненням в УСРР Ф.Савченка – одного з найближчих співробітників академіка М.Грушевського. Маючи виписку з рішення ВУЦВК за підписами Г.Петровського та П.Буценко, Ф.Савченко звернувся до посольства СРСР у Парижі, а там відповіли, що постанови окремих національних республік не підстава для надання віз для в’їзду (199). Відомостей про реакцію Й.Сталіна на домагання відкрити українські консульські столи в архіві немає. Найімовірніше, що підтримки вони не дістали.

У серпні 1925 р. Політбюро ЦК КП(б)У визначив порядок розглядання питань української закордонної роботи. Встановлювалося, що ці питання повинні попередньо вивчатися в комісії Політбюро з іноземних справ. В окремих невідкладних випадках Уповноважений НКЗС в Україні мав погоджувати їх з генеральним секретарем ЦК КП(б)У, а вже потім доводити до відома членів комісії (222). Значна частина матеріалів стосовно зовнішньополітичної діяльності отримувала статус “Окремої папки”.

Серед цієї категорії надсекретних документів трапляються поодинокі цікаві сюжети. Так, у листопаді 1924 р. Е.Квірінг від імені Політбюро ЦК КП(б)У звернувся до ЦК РКП(б) з пропозицією видати додатково брошуру Л.Троцького “1917 год”. Її відсутність у книжкових магазинах породжувала слухи про накладену на це видання заборону (142).

У атмосфері таємності вирішувалося й питання про випуск тридцятиградусної горілки. Було ухвалено ще обмінятися думками з цього приводу на пленумі ЦК (124). Іншого разу на засіданні Політбюро йшлося про надання пільг близькосхідним купцям, які приїдуть на Київський ярмарок (152).

Таким чином, огляд тематичної спрямованості “Окремої папки” переконливо свідчить про закономірність появи цієї категорії документів. Передусім вони обумовлювалися характером суспільного ладу, що утверджувався, відсутністю демократичних засад і гласності у діяльності вищого керівництва республіки, його залежністю від союзного центру, глибокою політизацією громадського життя, домінуванням партійно-класового підходу у вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики.

Безперечно, кожна держава визначає зміст, обсяги і строки засекречування інформації. Та, як бачимо, на прикладі документів “Окремої папки” масштабність і безстроковість їхньої закритості не були обґрунтованими і уможливлювалися, крім інших причин, ще й відсутністю правового регулювання доступу до історичних джерел.

Тривала засекреченість цих документів вкрай негативно відбилася на розвитку джерельної бази наукових досліджень, стала причиною численних “білих плям” нашої минувшини, спричинилася до викривлення історичної свідомості цілих поколінь.

Сьогодні матеріали “Окремої папки” запроваджуються до вжитку, дають можливість переосмислити минуле.